

DARABOS ÁDÁM

„Mindannyiunk atyja” – Reinhold Niebuhr nemzetközi kapcsolatok realizmusának kialakulása

“The father of us all” – The formation of Reinhold Niebuhr’s international relations realism

Absztrakt

Reinhold Niebuhr (1892–1971) amerikai teológust és politikai gondolkodót a nemzetközi kapcsolatok elmélete – Edward H. Carr-ral és Hans Morgenthauval együtt – a klasszikus realizmus egyik fő képviselőjének tekintik. Így nem meglepő, hogy Niebuhr 1940-estől 1960-as évekig tartó érett (keresztény) realizmusáról számos tudományos munka született már. Jelen tanulmány – e szokásos megközelítéssel ellentétben – Niebuhr nemzetközi kapcsolatokat érintő realizmusának kialakulását, fejlődési folyamatát mutatja be. Ehhez az első világháborús alapállásán túl a *Moral Man and Immoral Society* című könyvében érzékelhető realista fordulatot, valamint az 1930-as évek teológiai elmélyülésének főbb eredményeit mutatja be. Röviden, a tanulmány arra keresi a választ, hogy Niebuhr hogyan jutott el oda, hogy George Kennan „mindannyiunk atyja”-ként utaljon rá.

Kulcsszavak: nemzetközi kapcsolatok elmélete, politikai realizmus, keresztény realizmus, Reinhold Niebuhr

Abstract

American theologian and political thinker Reinhold Niebuhr (1892–1971) – together with Edward H. Carr and Hans Morgenthau – is considered one of the leading representatives of classical realism in international relations theory. Therefore, it is unsurprising that numerous academic works have been published on Niebuhr’s mature (Christian) realism that lasted from the 1940s to the 1960s. In contrast to this usual approach, the study presents the formation and development of Niebuhr’s realism in international relations. For this, in addition to his position during World War I, the realist turn in *Moral Man and Immoral Society*, and the main results of his theological deepening of the 1930s will be presented. In short, the study seeks to answer how Niebuhr arrived at the point where George Kennan could refer to him as “the father of us all”.

Keywords: theory of international relations, political realism, Christian realism, Reinhold Niebuhr

„Mindannyiunk atyja” – utalt állítólag Reinhold Niebuhrre (1892–1971) George F. Kennan amerikai realista gondolkodó, a hidegháborús nemzetközi kapcsolatok vezető diplomatája. Még ha az effajta kijelentések olykor túlzók is, Niebuhr népszerűségét és amerikai jelentőségét tekintve nem meglepő Kennan állítása; a második világháborút követő két évtizedben a protestáns lelkész, politikai gondolkodó és teológus Niebuhr a nemzetközi kapcsolatok meghatározó alakjává vált. Ahogyan rendíviül részletgazdag életrajzának szerzője, Richard W. Fox utal rá, Kennan részéről elsősorban nem Niebuhr szakpolitikai vagy konkrét ügyekben megfogalmazott álláspontjára vonatkozott az elismerés, hanem filozófiai nézőpontjára.¹

Bár Niebuhr a nemzetközi kapcsolatok elméletén belül legtöbbször az ún. *klasszikus realizmusnál*, Edward H. Carr-al (1892–1982) és Hans Morgenthauval (1904–1980) együtt tárgyalják,² gondolkodását jellemzően a jól csengő *keresztény realizmus* kifejezéssel írják le. A *liberális teológia* legtöbb alapelvét és a *Szociális Evangélium (Social Gospel)* aktivizmusát elfogadó, ugyanakkor a liberális protestantizmus szentimentalizmusát és fejlődésbe vetett túlzó hitét elvető Niebuhr az 1930-as évektől kezdődően előtérbe helyezte a *hatalom* s az *önérdek*, majd a *bűn* fogalmát. Ezzel nem mondott le a keresztény és szocialista kontextusban is értelmezhető *társadalmi fejlődésről*, amelynek célja a társadalmi ügyekben kevésbé alkalmazható *szereket* és az e téren iránytűként szolgáló *társadalmi igazságosság* érvényesítése volt, azonban vallotta, hogy e célokat a *valós politikai-társadalmi-gazdasági kontextus* és az azokat domináló alapelvek (*hatalom, önérdek*), valamint az *emberi természet* figyelembevételével kell elérni.³

Niebuhr realizmusának, majd keresztény realizmusának nem egyetlen, de lényeges terepe volt a nemzetközi kapcsolatok. Realizmusának fejlődése és – először a náci fenyegetés erősödése miatt – az 1930-as évek közepétől a nemzetek közötti viszonyok iránti növekvő érdeklődése *időben* párhuzamosan haladt. Emellett, még ha az egyéneket érintő realizmusának elmélyülése alapvetően teológiai forrásokból is származott, a valós történelmi események, s így a nemzetközi események is formálták gondolkodását. Úgy is lehet fogalmazni, hogy a teológiai elmélyülés és a történelmi események egy irányba mutattak: először a *marxi*, majd az *ágostoni* realis-

1 Fox 1985, 238.

2 Bell 2009, 2.

3 Niebuhr keresztény realizmusához mérvadó forrás többek között Lovin 1995; Shinn 1982; Paispays 2020.

ta meglátások írták le megfelelően a politikai-társadalmi valóságot, míg a nemzetközi folyamatok e szerzők vagy olyan dilemmák irányába tereltek figyelmét, amelyekkel e szerzők foglalkoztak.

Mégis, Niebuhr munkásságának e valóban kiiktathatatlan részét képező folyamatos figyelem részben a „közönség” érdeklődésének eredménye. A már fennálló körülmények (Niebuhr országos ismertsége, kialakult filozófiai-teológiai nézőpontja, a nemzetközi viszonyok kiterjedt és mély ismerete) mellett hozzájárult, hogy a külpolitikai kérdésekben amúgy érdeklődő amerikaiak figyelmét felerősítette a második világháború és a hidegháború okozta feszültség. Azóta is sokszor az amerikai külpolitika jelentőségének növekedésekor kerül elő Niebuhr. A szeptemberi 11-i terroristámadásokat követő események realista értelmezéseiben már megjelent, aminek további löketet adott, hogy Barack Obama egyik kedvenc filozófusának nevezte.⁴ Amikor az Egyesült Államok globális világban betöltött szerepét érintő kérdések merülnek fel, sokan kézenfekvőnek találják Niebuhr témába vágó írásait újra fellapozni.

A fő kérdés sok esetben az, hogy miképpen írható le Niebuhr nemzetközi kapcsolatok realizmusa. A téma természetesen sokféleképpen feldolgozható, amit igazol az is, hogy a Niebuhr-irodalom talán legtermékenyebb ágense a nemzetközi kapcsolatok területéhez tartozik. E tanulmány azonban Niebuhr nemzetközi kapcsolatok realizmusának *kialakulását* vizsgálja. Az első fejezetben Niebuhr korai gondolkodásának egy jellegzetes, a nemzetközi kapcsolatokhoz kötődő epizódja jelenik meg, az első világháború során kialakuló fő erkölcsi dilemmák. Annak ellenére, hogy itt legalább annyira jellemzők az idealista elemek, mint a realisták, a fejlődés szempontjából elengedhetetlen látni, hogy honnan indult Niebuhr a nemzetközi kapcsolatok tekintetében. A második fejezet – Niebuhr pacifizmusának változásán túl – *realista fordulatáról* szól, különös tekintettel a *Moral Man and Immoral Society* című könyvére alapozva.⁵ A harmadik, s egyben utolsó fejezet rámutat, hogy miképpen teljesedett ki Niebuhr realizmusa.

Összességében tehát a tanulmány – a szokásos eljárással ellentétben – nem az 1940-estől 1960-as évekig tartó „érett realistát” mutatja be, hanem Niebuhr nemzetközi kapcsolatokat érintő realizmusának *kialakulását*,

⁴ Brooks 2007.

⁵ Niebuhr 2001 (1932).

fejlődési folyamatát alapállásának, illetve két realista mérföldkövének összegzésével. Másképpen fogalmazva: a kérdés az, Niebuhr hogyan jutott el oda, hogy Kennan „mindannyiunk atyja”-ként utalhasson rá.

A nagy háború erkölcsi dilemmái

Niebuhr figyelme először az első világháború során irányult a nemzetközi viszonyokra. Egy évvel a háború kitörése előtt Niebuhrt az Észak-Amerikai Evangélikus Szinódus (Evangelical Synod of North America) lelkészévé avatták.⁶ 1914-ben megszerezte BD-diplomáját a Yale Divinity Schoolon, majd egy évvel később az MA-képzést is elvégezte. Ezt követte tizenhárom év lelképásztori szolgálat a detroiti Bethel Evangelical Church gyülekezeténél (1915–1928). Bár Niebuhr diák korában is írt rövid cikkeket, a nagy háború talán az első olyan területek közé tartozik, amelyek – részben az okozott erkölcsi dilemmák miatt – komolyan foglalkoztatták. A fiatal, húszas éveinek közepén járó Niebuhr számára a legfőbb kérdéskörök a háborút érintően a *lojalitás*, a *patriotizmus*, valamint a *pacifizmus* voltak.⁷

A lojalitási dilemma a német és amerikai identitás között alakult ki. Niebuhr művelt és társadalmilag aktív lelkész apja, Gustav Niebuhr⁸ még Németországban született, tehát a rokoni, ismerősi szálak erősek voltak. A család otthon németül beszélt, Niebuhr korai iskoláiban is németül folyt az oktatás (csak az egyetemen tökéletesítette angolját), erősek voltak a német intellektuális kapcsolatok, sőt még a gyülekezeten belüli prédikációknál sem váltottak teljesen angolra. A háború első éveiből kimaradó Egyesült Államokban választóvonalhoz érkeztek a német származásúak: hogyan viszonyuljanak a német agresszióhoz, valamint az amerikai többségi társadalom által irántuk táplált gyanúhoz? Niebuhr számára egyértelmű volt a válasz: az új nemzethez kell lojálisnak lenni. Az ügybuzgó

⁶ Ugyanebben az évben veszítette el a szintén lelkész és rá nagy hatást gyakorló apját, Gustav Niebuhr-t.

⁷ Korai gondolkodásának összegzéséhez a – számos korai prédikációját és írását tartalmazó – *Young Reinhold Niebuhr* című gyűjteménykötet lett felhasználva (Niebuhr 1977). Az online kiadás miatt az évszám után – ahol szükséges – nem az oldalszám, hanem a helymegjelölés szerepel.

⁸ Larry Rasmussen szerint Niebuhrre és testvérére, Helmut Richard Niebuhrre (a 20. század egyik legjelentősebb amerikai protestáns teológusa) nagy hatással volt apjuk liberális teológiai gondolkodása, amelyben Adolf Harnack központi szerepet játszott (Rasmussen 2005, 438).

lelkész – német származása és a „német erények” megtagadása nélkül⁹ – oly mértékben próbálta igazolni lojalitását, mint ha inkább azt vallotta volna: nem elég lojálisnak lenni, annak is kell látszani. Jelentkezett tábori lelkésznek, 1917-ben pedig a Szinódus Háborús Jóléti Bizottságának (War Welfare Commission) ügyvezető titkárává választották. Tisztségéből adódóan szervezőfeladatokat látott el és állásfoglaló cikkeket írt, de magán-személyként is vitairatokat intézett pacifizmust elutasító lelkészekhez, valamint gyorsította a szinóduson belüli amerikanizációs/asszimilációs folyamatokat (elsősorban az angol nyelvhasználat terjesztésével).

1918-as *The Present Day Task of the Sunday School* című cikkében kihangsúlyozza, hogy nem csak látszólag (például zászlókkal és patriótaénekek éneklésével) és külső nyomásra kell támogatni Amerikát; az igazi lojalitáshoz a nemzet alapelveihez és eszméihez, így a demokráciához is szükséges hűségnek lenni. Amellett érvel, hogy ez esetben erősebbeknek kell lennie az eszmékben való egységnek, mint a családi vérbeli kötelékeknek, és erre az amerikai patriotizmus – a faji patriotizmussal ellentétben – az eszmékhez és intézményekhez kötődő természete miatt lehetőséget is ad.¹⁰

Értelemszerűen Niebuhr kora és hivatása korlátozta annak lehetőségeit, hogy tudományos szinten foglalkozzon a nemzetközi eseményekkel és a háborúval. Így a hűség és patriotizmus kimutatása sem egy kimunkált teoretikus válasz derivátuma, hanem egy progresszív, a *Szociális Evangélium* lelkületében és a liberális kereszténység kereteiben gondolkodó fiatal lelkész egyházon belüli reakciója. Konfliktus eddig is létezett Niebuhr és hasonszórú társai, valamint (leegyszerűsítve) a reakciós, idős, ómódú, sokszor teológiai tekintetben is „nevetséges középkori elméleteket”¹¹ valló és olykor akár németbarát lelkészek között. A háború „csak” kiélezte a helyzetet azzal, hogy egy konkrét és létfontosságú ügyre kellett választ adni.

Niebuhrnek értékes és érdekes meglátásai voltak a patriotizmusról. Még diákként, 1915-ben írt, *Patriotism and Altruism* című díjnyertes esszéjében amellett érvel, hogy a patriotizmus szenvedélye nemcsak a történelem fő motívuma, hanem annak helye is van a történelemben azáltal, hogy bár

⁹ Niebuhr az *An Anniversary Sermon* című, 1915-ös prédikációjában a német jellegzetességeket (komolyság és alaposág) már az amerikai társadalmi kezdeményezéseken (például a Sunday Schoolon) keresztül érvényesíti (Niebuhr 1977, 904).

¹⁰ Niebuhr 1977, 1183.

¹¹ Uo. 904. A tanulmányban szereplő szó szerinti Niebuhr-idézetek, beleértve a szófordulatokat – az idézett szövegek magyar fordításának hiánya miatt – sajátok.

a háborúk társadalmi szinten – indok nélkül – erkölcstelenek és önzők, az egyének számára lehetőséget is adnak a legnemesebb erények, így a bátorság, kitartás, önmegtagadás megélésére. Ez a háborúk (erkölcsi) paradoxona. Niebuhr már ekkor jól érzékelte a patriotizmus és a nacionalizmus vallásos elemeit,¹² azonban fő mondanivalója az volt, hogy a háborús erényeket ki kell egészítenie, illetve a béke és egy szorosabb nemzetközi együttműködési rendszer keretein belül, remélhetőleg helyettesítenie kell a „militáns altruizmusnak”, vagy „militáns idealizmusnak”, amelynek fő letéteményese a keresztény egyház.¹³

A patriotizmus által fűtött erények tehát jelentősek, de önmagukban elégtelenek, vagy legalábbis nem a legjobb megoldást nyújtják az erkölcsi felemelkedéshez.¹⁴ Niebuhr személyes patrióta érzelmeit és a patriotizmus tényleges képviselőjének fontosságát is hiba lenne kétségbe vonni,¹⁵ de nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy ezeket ekkor még vallási, felekezeti, illetve egyházi kontextusban vizsgálta, és alapvetően erkölcsi dilemmaként jelentek meg. Külön magyarázat híján és a korai Niebuhr eszmeisége alapján a „militáns altruizmus,” illetve „militáns idealizmus” lényegében nem több a keresztény értékek harcos képviselőjénél.

Bár előbbi két szempont is szükséges Niebuhr kezdeti impulzusainak megértéséhez, későbbi realizmusához közelebb áll a pacifizmushoz fűződő komplex és dinamikus viszonya. 1918-ban megjelent, *A Message From Reinhold Niebuhr* című cikkének fő kérdése már a kereszténység és realizmus témáját súrolja: csak a pacifisták tekinthetők igazi kereszténynek, és mindenki más (saját magát is beleértve) hitehagyó, aki a nemzetet támogatja a háborúban?¹⁶ Válaszában különválasztja a pacifizmus formáit az alapján,

12 1915-ös *That They May All Be One* prédikációjában a *nemzetről* egységként beszél, amelyben sokféle, különböző eszméjű, vérmérsékletű és eltérő hatalommal rendelkező egyének az „ország oltárára” helyezik személyes „ajándékaikat”, s ezáltal a közös cél egyesíti őket (Niebuhr 1977, 904). Szó sincs azonban a nemzet (f)elsőbbségéről, tehát Niebuhr nem tekinthető nacionalistának.

13 Niebuhr a *Christian church* kifejezést használja, amelybe láthatóan az összes keresztény egyház beletartozik.

14 Niebuhr 1970 (1915).

15 1915-ös, *An Anniversary Sermon* című német nyelvű prédikációjában az Egyesült Államokra mint a „mi országunkra” („our country”) utal (Niebuhr 1977, 904), s bármily furcsa is egy első generációs német bevándorló család gyermekétől, de 1918-as cikkében úgy utal felmenő „atyáinkra” („our fathers”) mint akik a szabadságot tették meg első értéknek (Niebuhr 1977, 1183).

16 Értelemszerűen, ha a válasz igen, és feltételezzük, hogy a pacifizmus az idealizmussal azonosítandó, amellyel szemben a realizmus áll (ami megközelítőleg így állt össze Niebuhrnél is), akkor nincs keresztény realista válasz, hiszen fogalmilag összeférhetetlen a kettő.

hogy azok mennyire őszinték, illetve következetesek. Meglátása szerint az aktuális háborúban csak azoknak a pacifizmusa fogadható el, akik *minden* háborút *elvből*, a keresztény erkölcs alapján elutasítanak. Olykor azonban nemcsak elfogadható, hanem szükséges is „lejjebb adni” ezekből az elvekből, hogy azok hosszú távon fennmaradhassanak; a pacifizmus is csak akkor marad meg a békét támogató erőteljes eszmeként, ha képes a körülményekhez igazodva helyes válaszokat adni. „Túl gyakran szenvedett az igazságosság (*righteousness* – D. Á.) vereséget a történelem folyamán amiatt, hogy bajnokai az eszmék győzelme elérésének módjáról szóló kompromisszumokat elutasították” – írja Niebuhr.¹⁷

Természetesen ő is érzi, hogy a háborúban való részvételre mindig könnyű okokat találni; vélhetően ezért próbálja kihangsúlyozni az aktuális helyzet *kivételességét*. A békeszerető Egyesült Államok – a történelem korábbi háborús feleivel ellentétben – mindent megpróbált, hogy kimaradjon ebből a konfliktusból. Az ellenség ezt gyengeségnek tekintette, aminek köszönhetően a „galamb szelidsége mellett” a „kígyó okosságát” is elsajátították; rájöttek arra, hogy a béke túlzó szeretete végső soron a béke elvesztéséhez vezethet.¹⁸ Niebuhr szerint ez nem azonos a *reálpolitikai* állásponttal, amely csak az emberi bűnöket és szenvedélyeket veszi figyelembe, ugyanis a *haladás* érdekében tett engedményről van szó. Az igazi, kompromisszumképtelen keresztények (például Luther) mellett legalább annyira fontosak a kompromisszumképes (keresztény) államférfiak (így Abraham Lincoln) – érvel a lelkész.¹⁹

Niebuhr szerint a keresztények következetlen pacifizmusa nemcsak elméleti és erkölcsi hiba, hanem kihagyott lehetőség is. A keresztény szervezeteknek kötelessége lenne vezető szerepet vállalni a háború utáni békés nemzetközi rendszer kialakításában és megszervezésében. Szomorú, hogy a liberális politikai köröktől több támogatást kapnak a wilsoni demokratikus és liberális eszmék, mint a szervezett kereszténységtől.²⁰ Ez természetesen nem azt jelentette, hogy Niebuhr ne ódzkodott volna a háború

17 Niebuhr 1977, 1282.

18 Uo. 1282.

19 Uo. 1296.

20 Uo. 1311–1325.

kegyetlenségétől, vagy ne viaskodott volna magával, hogy a keresztény elveivel összefésülhető álláspontot alakítson ki.²¹

Összegezve: Niebuhr korai idealizmusának kiváló példája első világháborús retorikája. A béke szeretetének okán „új hazáját” erkölcsileg piedesztálra emeli. A háborút patrióta érzelmei, illetve annak és hűségének kimutatása miatt is támogatja, de (időben legalábbis) végső célja a béke elérése, s egy rendezett nemzetközi rendszer kialakítása (amiben ekkor még tényleg hisz). A kulcsfogalom tehát a *béke*, s Niebuhr mégis arra vállalkozik, hogy a következtlen békepártiakat (sőt, kisebb mértékben a következetes pacifistákat is) megtörje *realista*, vagy legalábbis mindenképpen *pragmatikus* érveivel. Tehát bármennyire is figyelmen kívül hagyja az érdekek és a hatalom szempontjait (úgy értekezik, mint ha gazdasági és politikai okok nem játszottak volna szerepet az Egyesült Államok hadba lépésében), megérti, hogy a valós történeti helyzetekben a végső erkölcsi cél elérésének érdekében erkölcsi kompromisszumokat kell kötni.

Szigorú pacifista, majd politikai realista

Niebuhr pacifizmusának két nagy fordulatából az első az 1920-as évek elején történt. Egyrészt a nemzetközi politikai események kijózanították a wilsoni idealizmusból. A nagyhatalmi viszonyokat vizsgálva úgy látta, hogy a háború utáni rendezés igazságtalan volt, s már 1923-ban a békeszerződések revízióját követelte.²² Másrészt meghatározó impulzus volt számára, hogy 1923-ban ellátogatott Németországba, ahol látta a háború és annak következményei okozta társadalmi-gazdasági-morális pusztulást.²³ Az *Evangelical Herald*nak írt öt cikke (*A Trip Through the Ruhr, Germany in Despair, The Despair of Europe, The Youth Movement of Germany, America and Europe*) egyszerre reménysugarak után kutató elkésérítő úti beszámoló és rövid, nemzetközi viszonyokat is taglaló elemzése a látottaknak.

21 Ehhez lásd a naplójából a háborút érintő bejegyzéseket: Niebuhr 1964 (1929), 32–37.

22 Niebuhr 1977, 1916.

23 Niebuhr 1924-ben újra Németországba utazott, 1930-ban pedig már a Szovjetuniót is megjárta. Ezek a „tanulmányutak” tették lehetővé számára, hogy ne csak híradásokból, levelezésekből és elméleti munkákból ismerje meg a helyi viszonyokat. A német utazások azért voltak különösen fontosak, mert az amerikai *big business* optimizmusától elütöttek a tapasztalatok, és előre jelezték a kapitalizmuson belüli lehetséges válságokat.

Niebuhr személyes tapasztalatokból származó szigorú pacifizmus irányába történő fordulásának oka és komolysága mégis a *Leaves from the Notebook of a Tamed Cynic* című naplójából érthető meg a legjobban.²⁴ Az éppen francia–belga megszállás alatt álló Ruhr-vidékről azt írja, hogy az élete során látottak alapján „ez áll a legközelebb a pokolhoz”.²⁵ A tapintható gyűlölet és az értelmetlen rombolás tapasztalata azt mondatja vele, hogy „végzett a háborúkkal”, s reményét fejezi ki, hogy ezt az elhatározást képes megtartani.²⁶

Nagyjából egy évtizedig képviselte ezt az álláspontot, amely nemcsak publicisztikájában jelent meg, hanem társadalmi aktivizmusában is: 1934-ig a pacifista Fellowship of Reconciliation tagja volt. Nem érdemes azonban túlhangsúlyozni Niebuhr szigorú pacifizmusának jelentőségét. A változás ténye egyértelmű és gondolkodásában sem jelentéktelen, de jogosan adódhat a kérdés: milyen pacifista az a „pacifista”, aki csak akkor pacifista, amikor nincs háború? Pontosabban megfogalmazva a költői kérdést: mennyire jelentős Niebuhr szigorú pacifizmusa, amikor a nagy konfliktusok (első és második világháború) esetében is támogatta a katonai beavatkozást?

Jelen tanulmány szempontjából fontosabb kérdés, hogy miként lett Niebuhrból politikai realista. Realista fordulatának *forrása* és első komoly *produktuma* „elcsúszásban” van egymástól.²⁷ A forrás – amely még az első világháború utáni kiábrándulásnál is fontosabb – az 1920-as évek közepi Detroit, ahol az autóiipari munkásságot (és kisebb részben a feketét) érintő társadalmi igazságtalanságot fedezi fel Niebuhr. A városban gyülekezetet vezető lelkész a kor optimista hangulatával *szemben* kezdi el közel sem visszafogott kritikáit kifejteni. Azonban azt nemcsak a kizsákmányoló kapitalistákkal, hanem az azt szemfedővel néző és csak a rendszer előnyeit élvező keresztény középosztállyal szemben is. A komoly produktum viszont csak később jön: *Moral Man and Immoral Society* (a továbbiakban: *Moral Man*) című könyve 1932-ben jelenik meg, ám ekkor már négy éve

24 Niebuhr 1964.

25 Uo. 67.

26 Uo. 68.

27 Ez természetesen nem azt jelenti, hogy Niebuhrnek ne lettek volna a nemzetközi viszonyokat érintő írásai, vagy akár néhány fontos és pontos meglátása. Az úti beszámolókon túl megemlíthető az 1928-as *Christianizing International Relations* című írása, amelyben egyszerre hemszegnek az idealista és realista elemek (Niebuhr 1977, 2656–2782).

a New York-i Union Theological Seminary-n tanít. A kettő (1925 és 1932) közötti időszak először Niebuhr szocialista, majd (kb. 1928-tól) radikális szocialista (bizonyos elemekben marxista)²⁸ elmélyülésének időszaka.

Jelen tanulmány szempontjából a *Moral Man* legalább öt tekintetben fontos. (1) Niebuhr e könyvvel válik – az egyházi körökön kívül is – országosan ismertté. Ez értelemszerűen a megjelenéskor megfogalmazott, illetve későbbi, nemzetközi kapcsolatokat érintő gondolataira is jelentős figyelmet vonz. (2) Niebuhrre már korábban is jellemző volt a polemizáló, moralizáló nyelvezet, amellyel a társadalmi csoportokat, illetve azok képviselőit – nemcsak tévedéseik, hanem *bűneik* miatt is – kritizálja.²⁹ A *Moral Man*-tól kezdődően ezeket már következetesen és még hatásosabban használja; másképpen fogalmazva: kialakul *nyelvezete, stílusa*. Ronald Stone helyesen utal rá, hogy Niebuhr jelentőségét az is mutatta, hogy aforizmáit, fogalmi apparátusát széles körben használták.³⁰ (3) A könyv címéből is leszűrhető alaptétel, még ha kicsit finomodott is, Niebuhr gondolkodásának egyik sarokkövévé vált.³¹ (4) Korábbi könyveivel (*Does Civilization Need Religion?*, *Leaves From the Notebook of a Tamed Cynic*, *The Contribution of Religion to Social Work*) ellentétben itt már részletesen, külön fejezetben foglalkozik a nemzetekkel. (5) A könyv egyértelmű fordulatot hoz Niebuhr realizmusában, amely nemzetközi kapcsolatokat érintő gondolataira is érvényes.

A (3)–(5) pontot szükséges részletesebben vizsgálni, így a könyv bevezetésében szereplő tézist is érdemes hosszabban idézni. Niebuhr tétele szerint „éles megkülönböztetést kell tenni az egyén erkölcsi és társas viselkedése, valamint a nemzeti, faji és gazdasági társadalmi csoportok kö-

28 Niebuhr a marxizmust más ideológiákhoz hasonlóan nem fogadta el kritika nélkül. Míg Marx kapitalizmusképét és realizmusát (például a valóság leírásának tekintetében) dicsérte, illetve a proletariátus igazságosság irányában megfogalmazott követeléseit jogosnak tartotta és annak társadalomformáló erejét kihangsúlyozta, Marx emberképét – a liberalizmussal egyetemben – utópikusnak tartotta és a proletariátus okozta veszélyre (például a radikalizmusra) is felhívta a figyelmet. Radikális szocialista időszaka (amelynek gondolatai a *Moral Man*, illetve a *Reflections on the End of an Era* című művekben jelennek meg leginkább) után Niebuhr szocialista irányultságát és Marx bizonyos meglátásait megtartva fordult a kommunizmussal szembe, hogy a második világháború után már az egyik lehangosabb amerikai kritikusa legyen a Szovjetunió-nak. A témához lásd Rasmussen 2005; Liang 2007.

29 1924-ben már azt írja, hogy „az önzőség és a farizeizmus [...] Amerika két nagy bűne Európával szemben.” Lásd Niebuhr 1977, 1903.

30 Stone 1992, xi.

31 Az 1930-as évek végétől az egyének bűnre való hajlamát még jobban kidomborította, míg idős korára *kissé* mérséklődött álláspontja.

zött. [...] az egyének erkölcsösek lehetnek abban az értelemben, hogy a viselkedési problémák felmerülésekor képesek a saját érdekeiken kívül másokét is figyelembe venni, és esetenként képesek magukhoz képest másokat előnyben részesíteni.” Az emberi természet lehetővé teszi az embertárs iránti szimpátia kimutatását, amely társadalompedagógiával kiterjeszthető. Ráadásul racionális képességei arra is ösztönzik, hogy igazságosságérzete alakuljon ki, amelyet a szigorú nevelés tovább finomíthat és kiirthatja belőle a tiszta énközpontúságot egészen odáig, hogy képes az adott társadalmi helyzetet – amelyben ő is részes – kellő mértékű objektivitással kezelni. „Azonban mindezen teljesítmények nehezebbek, hacsak nem lehetetlenek az emberi társadalmaknak és társadalmi csoportoknak.” Az emberi csoportokban kevesebb az útmutatáshoz és az impulzusok korlátozásához szükséges ész, a képesség az önmeghaladásra, valamint a mások igényei megértésének készsége, s így az egyénekből álló csoportok személyes kapcsolataiban kevésbé korlátozott az énközpontúság, mint maguknál az egyéneknél.³²

Röviden és leegyszerűsítve a két fő állítás: az egyének és emberi csoportok erkölcsi képességei különböznek, valamint az emberi csoportok erkölcstelenebbek, mint az egyének. Utóbbi állításának megjelenési formáit Niebuhr két területen mutatja be részletesen: a társadalmi osztályok (különösen a kiváltságos és a proletárosztályok), valamint a nemzetek tekintetében. Utóbbi taglalja a *The Morality of Nations* című fejezet,³³ ahol rögtön kiderül, hogy Niebuhr e téren való gondolkodásának központi elemei a *nemzetek*. Természetesen kihangsúlyozza az egyének felelősségét, sőt, egész életútját végigkíséri a nemzetek feletti struktúrák gondolata és valósága (például a Nemzetek Szövetsége és az ENSZ),³⁴ azonban ez nem változtat elemzésének „nemzetközpontúságán”. A következő fő kérdés az, hogy mennyire érényesek, illetve az eddigiek alapján mennyire érénytelenek a nemzetek. Niebuhr nem finomkodik, szerinte az „egyének erkölcsi életének örökös gyengeségei a nemzeti életben egyszerűen az *n*-edik fokra vannak emelve”.³⁵ Részletesen, történelmi példákkal bemutatva két érénytelenséget elemez, a nemzetek *önzőségét* és *álszentségét*.

32 Niebuhr 2001, xxv.

33 Uo. 83–112.

34 Niebuhr ezekkel szemben jellemzően szkeptikus; lásd Niebuhr 2001, 110–112.

35 Uo.

„A nemzetek önzősége közismert” – írja részben George Washington meglátására alapozva, miszerint a nemzetekben, saját érdekeiken túl, nem szabad bízni.³⁶ A közvetlen kapcsolat hiánya miatt az állampolgárok nem érzik az eltérő nemzet problémáit és szükségéit, s ez lehetetlenné teszi az együttérzés kialakulását, illetve az igazságosság megjelenését. Különösen fontos meglátása Niebuhrnek – és ebben radikálisan szemben áll az általa idealistáknak tekintett szerzőkkel –, hogy a gazdasági kapcsolatok folyamatos megerősödése, s így a gazdasági egymásrautaltság növekedése, valamint a technikai civilizáció lehetőségei nem nyújtanak megoldást erre a problémára, ugyanis ezek gyorsabb tempóban élezik ki a nemzetek közötti konfliktust, mint hogy azokat az értelem megoldaná.³⁷ A nemzetek önzőségéhez hozzájárul a *patriotismus paradoxona*, amely az egyén önzetlenségét nemzeti önzőséggé alakítja.³⁸ A nemzetek az erőszakszervezetek és a polgárok saját otthonuk iránti természetes pozitív érzelmi viszonyulásán túl különböző kormányzati eszközökkel és rituálékkal képesek állampolgáraikban önátadást és csodálatot kiváltani; ezzel nem tudják felvenni a versenyt a nemzetek alatti és feletti struktúrák. Ez olyan hatalommal ruházza fel a nemzetet, hogy a végén alapelvevé válik, hogy a „nemzet méltósága” még a saját állampolgárainak vére árán is védendő.³⁹

Niebuhr további elemeket is felsorol, amelyek erősítik az önzőséget (például a nemzet egységének fenntartásához szükséges erőszak alkalmazása, a nemzet kihasználása a hatalom birtokosai által, illetve az egyének önző vágyainak megjelenése a nemzettel való azonosulásban), és még így is azt állítja, hogy a nemzetek legjelentősebb erkölcsi jellemzője vélhetően az *álszentség*.⁴⁰ Az álszentség minden erkölcsi kísérlet velejárója, azonban a nemzeteknél új történeti fejlemény, amely mutatja, hogy bizonyos mértékű erkölcsi fejlődés már végbement (eddig morális ürügyet sem kellett találni a háborúkhöz).

Niebuhr amellettt érvel, hogy annak érdekében, hogy a nemzetek az állampolgárok teljes *hűségét* és *odaadását* élvezzék, muszáj *egyszerre* fenntartaniuk az egyediség és a teljesség látszatát. Az állampolgárokkal el kell

³⁶ Uo. 84.

³⁷ Uo. 85.

³⁸ Uo. 91.

³⁹ Uo. 91–93.

⁴⁰ Uo. 95.

hitetni a nemzeti közösség *különlegességét*; ez jellemzően *érzelmi* természetű meggyőzés. Eközben viszont szükséges *raciónalisán* is meggyőzni őket arról, hogy nem partikuláris, hanem *univerzális értékeket képviselnek* (ők nem egy társadalom, hanem „a Társadalom”). Ez az ellentmondás csak megtévesztéssel oldható fel, amely álszentséghez vezet.⁴¹ Niebuhr szerint az effajta helyzetek a háborús időszakokban a leglátványosabbak, azonban a nemzetek közötti konfliktus okozta válságokban is észlelhetők.

Természetesen az álszentségnél sosem tudható pontosan, hogy az egyének saját maguk vagy mások előtt akarják elfedni bűnösségüket, azonban míg a mindennapi polgároknál jellemzően egy naiv önmegtévesztésként jelenik meg, addig a politikusoknál alapvetően tudatosan használt politikai eszköz a támogatás elnyeréséhez. Sőt, az is előfordulhat – ahogyan Wilson és Clemenceau esetében is –, hogy egy őszinte politikus idealista és szentimentális jelszavai fedik el egy realista vagy cinikus politikus törekvéseit. Niebuhr e fejezetben leírt meglátásai, mint hogy a nemzeteket elsősorban az erő és az érzelm, semmint az ész tartja össze, továbbá, hogy az értelem csak arra jó, hogy egyre kézenfekvőbb racionális kifogásokat találjon háborús hisztériáknak és a nemzeti politikák esztelenségeinek, illetve hogy „egy nemzet se tett még őszinte vallomást valódi birodalmi törekvéseiről,⁴² teljes összhangban vannak a könyv általános érvelésével.

Niebuhr a *Moral Man*ben nyílt támadást indított korának alap gondolatával szemben, miszerint van egy *harmonikus társadalom* irányába mutató *visszafordíthatatlan társadalmi fejlődés*, amelynek motorja részben a *tudomány* (a természettudományos módszerek társadalmi alkalmazásával), részben pedig az általános *erkölcsi előrehaladás* (a szeretet és az oktatás kiterjesztésén keresztül).⁴³ Niebuhr realista fordulata – az eddig részletezett meglátásain túl – részben ezen alap gondolattal szemben megfogalmazott kritikájából érzékelhető. Nincs harmonikus társadalom, ahogyan konfliktus nélküli sem, reálisabb célokat kell kitűzni. A társadalmi fejlődés (ha létezik egyáltalán, akkor) sem feltétlenül lineáris. A racionalitás, s így a tudomány lehetőségei korlátozottak; utóbbi – tekintve, hogy egy eszköz – rosszra is használható. Az erkölcsi előrehaladás úgyszintén kétes, és az etikai szempontok csak akkor tudnak hatékonyan, társadalmi szinten is

41 Uo. 95–96.

42 Uo. 105.

43 Az alapvető logika ténylegesen létezett a korban (mint ahogy az egész modern korban, így most is létezik), azonban Niebuhr jellemzően kisarkította az „ellenfél” álláspontját.

megvalósulni, ha van mögöttük tényleges – társadalmi, politikai, gazdasági, kulturális – *hatalom*. Ehhez viszont meg kell érteni, hogy – még ha el is van fedve – már a jelenlegi társadalmi helyzet is *hatalommal* és *önérdekel* telített. Ezek – az alaptézissel egyetemben – mind olyan realista elemek (vagy akár Szűcs Zoltán Gábor szavaival élve: „toposzok”⁴⁴), amelyek Niebuhr gondolkodásának permanens részévé váltak.

A realizmus kiteljesedése

A *Moral Man* megjelenése utáni hét-nyolc év – a marximustól történő eltávolodásán túl – Niebuhr teológiai elmélyüléséről szolt, s ehhez legalább három tényező járult hozzá. (1) A Union Theological Seminary keresztény etikát és vallásfilozófiát oktató professzoraként Niebuhr továbbra is a teológiai kutatáshoz alkalmas környezetben mozgott. Itt lehetősége adódott képzett teológusokkal, például a részben általa Németországból „menekített” Paul Tillichel eszmét cserélni. (2) Teológiában képzettebb öccse, Helmut Richard Niebuhr (a Yale professzora) erőteljesen és jogosan kritizálta a *Moral Man*ben fennmaradó idealista elemeket, különösen fivére vallásképét és egyénekről alkotott optimizmusát; megalapozottan állítható, hogy ez hatott Reinholdra.⁴⁵ (3) Niebuhr 1934-ben – William James után második amerikaiként – meghívást kapott az edinburghi *Gifford Lectures* megtartására, ami komoly felkészülést igényelt.

Niebuhr 1935-ben megjelent, *An Interpretation of Christian Ethics* című keresztény társadalometikai könyvében már érzékelhetők a teológiai útkeresés hatásai: rendezi a szeretet és az igazságosság viszonyát, elkezd foglalkozni a bűn kérdéskörével, valamint – a liberális és ortodox kereszténység között – egy prófétai kereszténységet kíván képviselni. 1937-es, *Beyond Tragedy* című prédikációgyűjteménye is tartalmaz új vallásos elemeket (például megjelenik a *gőg* fogalma), azonban az 1939-es *Gifford Lectures*, valamint az az alapján készült kétkötetes, 1941-ben és 1943-ban kiadott *The Nature and Destiny of Man* (a továbbiakban: *Nature and Destiny*) a fő teológiai műve.⁴⁶

44 Szűcs 2014.

45 Fox 1985, 143–147.

46 Niebuhr 1996 (1941; 1943).

Az 1940-es évek elejére Niebuhr teológiai gondolkodásának *iránya* mellett nagyrészt a *tartalma* is kialakul. Itt már erőteljesen megjelennek – a prófétai (különösen ámoszi), páli, és lutheri elemeken túl – az ágostoni gondolatok is.⁴⁷ A realizmus terén – és általánosságban Niebuhr gondolkodásában is – a legnagyobb változás a *fókuszban* keresendő. Niebuhr a társadalmi csoportok helyett az *egyénekre* helyezi a hangsúlyt és megpróbálja megfejtetni – a jelenleg kevésbé lényeges *emberi sorson* túl – az *emberi természetet*.

Az ember *istenképmasságának* tanítását fenntartva nagy hangsúlyt helyez az emberre mint *bűnös* lényre.⁴⁸ A bűn nem az ember *végessége*, sőt, még nem is az amiatt érzett *szorongás* (itt jön a képbe Kierkegaard), hanem az, amikor az ember nem fogadja el saját végességét, teremtettségét, többre tartja magát, mint ami. A *gőg* (*pride*) akkor jelenik meg, amikor az ember magát – Isten helyébe képzei és – univerzumának közepébe helyezi. Mindez az Isten által embereknek ajándékozott radikális szabadsággal együtt azt eredményezi, hogy az ember egyszerre képes kreatív és romboló tendenciákat okozni.⁴⁹ Niebuhr ezt részben az ember *bűnbeesésének ószövet-ségi példázatán*, illetve a modern világban homályba merülő *eredendő bűn* koncepciójával kiegészítve „tálalta”, amely még sok liberális protestánsnak (nemhogy agnosztikusnak vagy ateistának) is szokatlan volt.

Miért fontos ez a nemzetközi kapcsolatok elméletében? Egyrészt, mert Niebuhr emberképe jól illett a történeti valóságba. Függetlenül az emberek vallásosságától, az ember bűnössége vagy gonoszsága lényegesen plauzibilisebbnek tűnt a második világháború alatt, tehát pont, amikor Niebuhr ezekről írt, prédikált vagy előadást tartott. E tekintetben szimbolikus volt, amikor 1939 őszén, az ember bűnösségét előtérbe helyező *Gifford Lectures* előadásán hallatszott az Edinburgh közeli légi csaták bombáinak becsapódása.

Másrészt, Niebuhr teológiai gondolkodása nem választható el politikai gondolkodásától, ezért az emberek bűnösségére vonatkozó alapállása beépült a politikai, s így a nemzetközi kapcsolatokat érintő elemzéseibe. Inentől kezdve már nemcsak a társadalmi csoportokra, hanem az egyénekre is jellemző az erkölcsi korlátoltság és annak társadalmi következményei.

47 Darabos 2021.

48 Niebuhr 1996, 178–240.

49 Természetesen a bűnnek más megjelenési formái is vannak, például az *érzékiséghez* kapcsolódó bűnök.

Ez – tekintve, hogy Niebuhr célorientált ember volt – nem csupán elméleti jelentőségű, azon túlmutat. Amennyiben adekvát társadalometikát vagy normatív politikaelméletet kívánt megfogalmazni (márpedig voltak ilyen céljai), ezt a különösen lényeges „körülmenyt” (mármint az ember bűnösségét) is bele kell venni a számításba.

Harmadrészt, Niebuhr politikai gondolkodása a keresztény teológiai eszmék „beszivárgása” okán válik végső soron kereszténnyé.⁵⁰ Niebuhr *politikai realizmusának* eddig nem volt keresztény alapja; az nagyrészt a konkrét tapasztalatokon, éleslátáson és marxista alapokon állt. A *keresztény realizmus* kialakulása azzal válik lehetővé, hogy annak valamelyik elemében potens módon megjelenik a kereszténység; ez a teológiai elmélyülés okán vált lehetővé, hiszen antropológiájában jelentek meg realista elemek.

A változás nemzetközi kapcsolatokat érintő relevanciájának jó példája a Niebuhr kevésbé jelentős művei közé sorolható *Christianity and Power Politics*.⁵¹ Korábbi cikkeinek gyűjteménye a *Nature and Destiny*vel megközelítőleg egy időben, 1940-ben jelent meg. Niebuhr még az első világháborúhoz képest is sokkal harciasabban képviseli az *antipacifista* álláspontot, néhol egyenesen korholja a keresztény egyházakat.⁵² A háborúból kimaradást támogató modern keresztény és szekuláris perfekcionizmus szerinte a keresztény hit egy szentimentális változata, amely ellentétben áll a keresztény vallás legmélyebb meglátásaival.⁵³ A kialakult egyensúlytalanságokat *realista* elemekkel kell megszüntetni, és ehhez nemcsak a valós *nemzetközi helyzetet* és a *politika természetét*, hanem az *emberi természetet* is szükséges megérteni.⁵⁴

Niebuhr 1943 után írt, összesen kilenc egyszerűs könyve kétségkívül az érett munkái közé tartozik. A nemzetközi kapcsolatokról is születtek lényeges írások, mint például az Egyesült Államok hidegháborús külpolitikai dilemmáival foglalkozó *The Irony of American History*, a Szent Ágoston politikai realizmusát is taglaló *Christian Realism and Political Problems*, valamint a történelmi mintázatokat bemutatni kívánó *The Structure of*

50 Bár vannak olyan, különösen komoly szerzők, akik még így is hiányolják Niebuhr politikai gondolkodásában, vagy akár antropológiájában a keresztény elemeket, lásd Hauerwas 2001.

51 Niebuhr 1940.

52 Uo. 1–48.

53 Uo. ix.

54 Uo.

Nations and Empires. Ezek azonban – az eddigiekhez képest – komoly újítást nem hoznak Niebuhr nemzetközi kapcsolatok *realizmusába*, az ahhoz szükséges elméleti alapok már az 1940-es évek elején rendelkezésre álltak.

Lezárás

Niebuhr nagy eszmei fordulópontjai munkásságának első felében, az 1940-es évek elejéig megtörténtek. Az első világháború komoly erkölcsi dilemmák elé állította a fiatal lelkészt, aki *patriotizmusát* megélve igyekezett *hűségét* kimutatni új hazája iránt. Ekkor találkozott életében először, de közel sem utoljára a *pacifizmus* kérdéskörével is, amelynek következtelen formáját ekkor elutasította. Ez az *alapállás*, amelyben – jelen tanulmány szempontjából – kisebb jelentőségűek a pacifizmust érintő változások (először a szigorú pacifizmus, majd annak elhagyása), viszont különösen relevánsak a *realista mérföldkövek*.

Az 1925 körül kialakuló szocialista érdeklődés 1928 után tovább erősödött és – bizonyos elemekben marxista – radikális szocializmussá vált. Részben e fejlődés produktuma volt a *Moral Man* és annak *politikai realizmusa*; ez a *realista fordulat* tekinthető az *első mérföldkönek*. A második egy 1932 után induló teológiai elmélyülés eredménye, ami az 1940-es évek elejére teljesedett ki és a *Nature and Destiny* megjelenéséhez köthető. Niebuhr keresztény teológiára építő antropológiája *új realista elemet* eredményezett, amely – politikai gondolkodásába történő beépítésével – később *keresztény realizmusának* kialakulását is lehetővé tette. Innentől 1971-ben bekövetkezett haláláig sokkal nagyobb hatással volt rá 1952-es agyvérzés-sorozata,⁵⁵ mint bármilyen eszmei fordulópont.⁵⁶ Ez rámutat arra is, hogy bár érdemes késői realizmusát is alaposan elemezni, ahhoz, hogy a *fejlődési folyamat*, tehát a *realizmus kialakulása* látható legyen, korai gondolko-

55 Niebuhr a szellemi munkát, így az egyetemi oktatást, a cikk- és könyvírást tudta folytatni, médiaszerepléseken is látható. Korábbi, embertelen munkatempóját azonban már nem tudta fenntartani, és többszörösen visszatérő depresszió alakult ki nála. Posztumusz megjelent személyes, *A View of Life from the Sidelines* című beszámolójához lásd Niebuhr 1986.

56 Ahogyan a konzervatívok szeretik kiemelni (vagy olykor csak azt bemutatni), valóban mutatott enyhe közeledést a késői Niebuhr a klasszikus konzervativizmus felé. Harcos, s az igazságtalan rend felforgatását igazoló szocialista retorikájának enyhülése mellett könnyebben felfedezhető a hagyomány és a szabadság tisztelete, a fokozatos reformok előnyeinek méltatása. Niebuhr ezzel együtt sem lett konzervatív gondolkodó, de ettől még a konzervatívok a realizmusa miatt követhetik (és követik is).

dását érdemes görcső alá venni. Nagyrészt ugyanis ezzel válik érthetővé, hogy miért hívhatta Kennan a filozófiai meglátásai miatt – a realistákra utalva – „mindannyiunk atyjá”-nak.

Tudvalevő, hogy Niebuhr jelentős hatással volt a kortárs realistákra, köztük Hans Morgenthaura is.⁵⁷ Egy 1961-es, Niebuhr méltatására szervezett akadémiai konferencián Morgenthau – miután megvédte Niebuhrt a szerinte méltatlan kritikáktól, részben azzal érvelve, hogy Niebuhr *politikai* gondolkodó –, nem kevesebbet állított, mint hogy „Reinhold Niebuhrt mindig is Amerika legnagyobb élő politikai filozófusának tartottam, talán az egyetlen kreatív politikai filozófus Calhoun óta.”⁵⁸ Morgenthau leglényeglebb következtetése mégis az, hogy az amerikai politikai gondolkodás megújítása, mely teljesítménnyel Niebuhr verseng a legnagyobb politikai gondolkodó címért, részben azért volt lehetséges, mert nem egy gyakorló politikustól, politikatudóstól vagy filozófiaprofesszortól, hanem egy *teológustól* érkezett.

Irodalom

- Bell, Duncan 2009: Introduction: Under an Empty Sky – Realism and Political Theory. In Bell, Duncan (ed.): *Political Thought and International Relations*. New York, Oxford University Press, 1–26.
- Bennett, John Coleman 1941: *Christian Realism*. New York, Charles Scribner's Sons.
- Brooks, David 2007: Obama, Gospel and Verse. *The New York Times Online Version*. Letöltve: 2023. március 15.
- Chrystal, William G. 1984: Samuel D. Press: Teacher of the Niebuhrs. *Church History*, Vol. 52, No. 4, 504–521.
- Darabos, Ádám 2022: Az „első nagy realista” nyomdokaiban: Reinhold Niebuhr Szent Ágoston-képe. *Politikatudományi Szemle*, XXXI:2, 92–112.
- Fox, Richard Wightman 1985: *Reinhold Niebuhr. A Biography*. San Francisco, Harper & Row.
- Hauerwas, Stanley 2001: *With the Grain of the Universe*. United States of America, Brazos Press.
- Liang, Chen 2007: *From a Christian Socialist to a Christian Realist: Reinhold Niebuhr and the Soviet Union, 1930-1945*. National University of Singapore, Doctoral dissertation.
- Lovin, Robin W. 1995: *Reinhold Niebuhr and Christian Realism*. Cambridge, Cambridge University Press.

⁵⁷ Az elismerés kölcsönös volt, Niebuhr utolsó, *Man's Nature and its Communities* című könyvében Morgenthaut a „legbriliánsabb és legtekintélyesebb politikai realistának” nevezi (Niebuhr 1965, 71). Niebuhr és Morgenthau kapcsolatához és realizmusuk összehasonlításához lásd Rice 2008.

⁵⁸ Morgenthau 1962, 109.

- Morgenthau, Hans 1962: *The Influence of Reinhold Niebuhr in American Political Life and Thought*. In Landon, Harold (ed.): *Reinhold Niebuhr: A Prophetic Voice in Our Time*. Greenwich–Connecticut, Seabury Press.
- Niebuhr, Reinhold 1927: *Does Civilization Need Religion?* New York, The Macmillan Company.
- Niebuhr, Reinhold 1932: *The Contribution of Religion to Social Work*. New York, Columbia University Press.
- Niebuhr, Reinhold 1934: *Reflections on the End of an Era*. New York, Charles Scribner's Sons.
- Niebuhr, Reinhold 1935: *An Interpretation of Christian Ethics*. New York – London, Harper & Brothers.
- Niebuhr, Reinhold 1937: *Beyond Tragedy*. New York, Charles Scribner's Sons.
- Niebuhr, Reinhold 1940: *Christianity and Power Politics*. New York, Charles Scribner's Sons.
- Niebuhr, Reinhold 1946: *Discerning the Signs of the Times*. New York, Charles Scribner's Sons.
- Niebuhr, Reinhold 1953: *Christian Realism and Political Problems*. New York, Charles Scribner's Sons.
- Niebuhr, Reinhold 1955: *The Self and the Dramas of History*. New York, Charles Scribner's Sons.
- Niebuhr, Reinhold 1958: *Pious and Secular America*. New York, Charles Scribner's Sons.
- Niebuhr, Reinhold 1959: *The Structure of Nations and Empires*. New York, Charles Scribner's Sons.
- Niebuhr, Reinhold 1961: Intellectual autobiography of Reinhold Niebuhr. In Kegley, Charles W. – Bretall, Robert W. (eds.): *Reinhold Niebuhr. His Religious, Social and Political Thought*. New York, The Macmillan Company, 1–24.
- Niebuhr, Reinhold 1964: *Leaves from the Notebook of a Tamed Cynic*. The World Publishing Company. Fifth Meridian printing 1957.
- Niebuhr, Reinhold 1965: *Man's Nature and His Communities*. New York, Charles Scribner's Sons.
- Niebuhr, Reinhold 1970: Patriotism and Altruism: Prize-Winning Essay by Reinhold Niebuhr. *Carnegie Council for Ethics and International Affairs Website*. <https://www.carnegiecouncil.org/media/series/100-for-100/patriotism-and-altruism-prize-winning-essay-by-reinhold-niebuhr>. Letöltve: 2023. március 3.
- Niebuhr, Reinhold 1986: A View of Life from the Sidelines In McAfee Brown, Robert (ed.): *The Essential Reinhold Niebuhr: Selected Essays and Addresses*. New Haven – London, Yale University Press.
- Niebuhr, Reinhold 1996: *The Nature and Destiny of Man*. Westminster, John Knox Press.
- Niebuhr, Reinhold 2001: *Moral Man and Immoral Society*. Westminster, John Knox Press.
- Niebuhr, Reinhold 2008: *The Irony of American History*. University of Chicago Press.
- Niebuhr, Reinhold 2011: *The Children of Light and the Children of Darkness*. Chicago University Press.
- Paispais, Vassilios 2020: Reinhold Niebuhr and the Christian realist pendulum. *Journal of International Political Theory*, Vol. 17, Iss. 2, 1–18. <https://doi.org/10.1177/1755088220979001>
- Rasmussen Larry 2005: Was Reinhold Niebuhr Wrong About Socialism? *Political Theology*, Vol. 6, Iss. 4, 429–457.
- Rice, Daniel 2008: Reinhold Niebuhr and Hans Morgenthau: A Friendship with Contrasting Shades of Realism. *Journal of American Studies*, 42/2, 255–291.
- Shinn, Roger L. 1982: Theological Ethics: Retrospect and Prospect. In LeRoy Long, Edward – Handy, Robert T. (eds.): *Theology and Church in Time of Change: Essays in Honor of John Coleman Bennett*. Philadelphia, Westminster Press.
- Stone, Ronald H. 1992: *Professor Reinhold Niebuhr: A Mentor to the Twentieth Century*. Westminster, John Knox Press.
- Szűcs, Zoltán Gábor 2014: Politika egy tökéletlen világban. A politikai realizmus elméleti előfeltevéseiről. *Politikatudományi Szemle*, XXIII:4, 7–34.